

ПРИНЦИП СОЦІАЛЬНОЇ ДЕРЖАВИ ТА ПРИРОДА ПОЗИТИВНОЇ ДИСКРИМІНАЦІЇ

PRINCIPLE OF WELFARE STATE AND NATURE OF POSITIVE DISCRIMINATION

Журавльова Г.С.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри конституційного права
Запорізького національного університету*

У статті розкрито особливості позитивної дискримінації у механізмі соціальної правової держави на засадах поваги до гідності особи, рівності та соціальної справедливості.

Ключові слова: внутрішньо переміщені особи, позитивна дискримінація, права людини, рівність, соціальна держава, соціальна справедливість.

В статье раскрыты особенности позитивной дискриминации в механизме социального правового государства на основе уважения достоинства личности, равенства и социальной справедливости.

Ключевые слова: внутренне перемещенные лица, позитивная дискриминация, права человека, равенство, социальное государство, социальная справедливость.

The article reveals some aspects of mechanisms of positive discrimination in the mechanism of welfare state based on respect for human dignity, equality and social justice.

Key words: equality, human rights, internally displaced persons, positive discrimination, social justice, welfare state.

Постановка проблеми. Принцип соціальної держави є комплексним поняттям, яке охоплює певні вимоги до діяльності держави, котрі полягають у забезпеченні гідності людини, захисту слабшого, а також забезпеченні балансу інтересів у неоднорідному суспільстві. Проблеми позитивних обов'язків держави були присвячені окремі публікації С. Головатого, М. Савчина, Г. Христової, С. Шевчука та ін. Однак ця проблематика майже не розглядалася через призму соціальної держави, яка, зокрема, несе позитивні обов'язки щодо вирівнювання можливості розвитку та реалізації належних прав меншинам, а також не враховано тенденції у рамках реалізації прав внутрішньо переміщених осіб (надалі – ВПО).

Мета статті – розкриття природи позитивної дискримінації у світлі принципу соціальної держави, який буде сформульований із доктрини позитивних дій (обов'язків) держави. Окрему увагу буде приділено питанню забезпечення прав внутрішньо переміщених осіб порівняно з іншими жителями України з урахуванням природи позитивних обов'язків держави.

Виклад основного матеріалу. Окремі вчені пропонують розглядати принцип соціальної держави у контексті такого стану її розвитку, за якого визнається пріоритет прав людини [1, с. 3–12; 2, с. 23]. На думку інших, поняття «соціальна держава» відображає сутність держави, тобто загальну спрямованість діяльності, пов'язану із забезпеченням загальносоціальних інтересів [3, с. 96]. Також є цікавим аналіз поняття соціальної держави у співвідношенні із правовою державою. Так, О. Головащенко наголошує, що спільне вживання понять «соціальна» та «правова держава» свідчить про їх функціональну єдність, що дає підстави для визнання особливого характеру вза-

ємвідносин між ними. Єдність соціальної правової держави виявляється у тому, що як правова вона забезпечує організацію суспільного і державного життя на принципах права, гарантує правопорядок, сприяє досягненню особистістю самостійності і відповідальності за свої дії, раціональну обґрунтованість юридичних рішень, стабільність правової системи. Як соціальна ця держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, надає соціальну допомогу індивідам, які перебувають у важкій життєвій ситуації, із метою забезпечення кожному гідного рівня життя, перерозподіляє економічні блага відповідно до принципу соціальної справедливості, а своє призначення вбачає у забезпеченні громадянського миру і злагоди в суспільстві [4, с. 53].

Досвід багатьох європейських держав свідчить, що їхня соціально-економічна політика опирається на такі принципи [5, с. 89]: а) принцип економічної свободи людини та визнання права підприємців чи їх об'єднань, найманих працівників та їх профспілок на тарифну автономію на основі соціального партнерства; б) принцип довіри до регулюючої ролі ринку шляхом попиту та пропозиції, ціноутворення, конкуренції, відповідальність держави за гру ринкових сил та створення умов для впорядкування перебігу економічного та соціального життя, спрямованого на забезпечення добробуту своїх громадян; в) принцип соціальної справедливості та солідарності суспільства, зокрема шляхом податкового перерозподілу доходів від багатих до бідних та залучення дієздатних до трудового процесу, забезпечення соціальної відповідальності працездатних за ще чи вже непрацюючих громадян; г) принцип участі працівників в управлінні виробництвом та розподілі, у суспільному та державному житті.

На думку Н. Оніщенка та Н. Пархоменка, соціальна держава визнає людину найвищою соціальною цінністю, бере участь у розподілі економічних благ відповідно до принципу соціальної справедливості тощо [6, с. 8–9]. З іншого боку, Ю. Барабаш говорить про те, що в українській інтерпретації принцип соціальної державності нагадує принцип соціалістичної держави [7, с. 30]. С. Стеценко вважає, що соціальна державність ґрунтується на засадах соціальної справедливості та рівності, така держава покликана забезпечити функції щодо: а) підтримання балансу різноспрямованих інтересів членів суспільства; б) фактичного збереження влади, оскільки остання значною мірою залежить від міри задоволення владою з боку суспільства [8, с. 68]. З погляду поєднання здобутків теорії права та економічної теорії під функціями соціальної державності розуміють нейтралізацію, урівноваження негативних наслідків ринку. Для досягнення рівноваги не досить покладатись на процеси обміну і ринкової регуляції. Соціальна стабільність, загальний економічний порядок залежать і від правового порядку та соціальної політики [9, с. 81]. У свою чергу, О. Скрипнюк визначає соціальну державу як результат діалектичної взаємодії правової держави, ринкової економіки та демократичної влади, які набувають нових змістовних ознак. Аналіз діяльності соціальної держави з погляду прав людини виражається у співвідношенні між вимогами приватних осіб щодо доступу до певних благ та виконання державою у цьому контексті певних обов'язків, які мають відповідати вимогам поваги до гідності людини, рівності, соціальної справедливості та довіри у суспільстві.

У політології розрізняють три класичні моделі соціальної держави – соціал-демократичну (Швеції), корпоративістську (ФРН) та ліберальну (США). Скандинавській моделі властиві такі риси, як універсалізм, солідарність, соціальний контракт між поколіннями, повна зайнятість населення, поєднана з активним втручанням держави у механізми функціонування ринку. Корпоративістська модель соціальної держави, зокрема у ФРН, проявляється у підтримці самозайнятості, тимчасової зайнятості, підвищенні рівня страхових, пенсійних і медичних внесків, проведенні медичної реформи, спрямованої на скорочення масштабів діяльності лікарняних кас (медичних страхових фондів) і розширення приватного сектору; водночас – зниження прибуткових податків, створення умов для самореалізації особою своїх здібностей, стимулювання власної ініціативи громадян щодо піднесення добробуту, на державу ж покладається обов'язок коригувати збої у ринковому механізмі. Ліберальна модель, зокрема у США, максимально використовує ринковий механізм у розв'язанні соціальних проблем; держава застосовує методи непрямого регулювання, насамперед податкові пільги, роблячи економічно вигідним для роботодавців розширення масштабів і спектра соціальних програм. Законодавче закріплення орієнтації на особисту відповідальність за самозабезпечення, підвищення конкурентоспроможності працездатного

населення, перенесення центру ваги з надання соціальної допомоги на створення умов для максимального використання потенціалу працездатних громадян є стратегічною лінією реформування соціальної держави у США [10, с. 209–210].

У виборі певної моделі соціальної держави Україна має враховувати свою слабку соціальну інфраструктуру, зокрема, соціального страхування та відповідних соціальних фондів на тлі обмежених ресурсів. Це пов'язано з визначенням допустимих меж здійснення розподільчих функцій Україною відповідно до принципу соціальної держави, ресурси якої є вкрай обмеженими. Таким чином, принцип соціальної держави передбачає виконання державою певних обов'язків перед особою.

Із погляду конституціоналізму правам людини кореспондують не конституційні обов'язки індивіда перед державою та суспільством, а обов'язки держави щодо її невтручання у приватну сферу, у сферу індивідуальної свободи. Саме така поведінка держави вважалась бажаною в історичній перспективі, а основні права людини були своєрідними фортецями для захисту індивіда від втручання державної влади у приватну сферу. Щодо цього І. Берлін зазначає, що «захист свободи полягає у «негативній» меті – відверненні втручання. Загрожувати комусь покаранням тільки за те, що ця людина не підкорюється, зачиняти перед нею усі двері, крім одних, незалежно від того, які перспективи відкриваються за ними, означає погрішити проти тієї істини, що вона людина, істота, котра живе власним життям» [11, с. 537]. Як зазначив Верховний Суд США, істинна мета американського Біллю про права полягала саме в тому, щоб вилучити певні питання зі сфери політичних суперечок із переліку питань, які вирішуються парламентською більшістю та державною бюрократією, зафіксувати їх у вигляді правових принципів, які безпосередньо застосовуються судами [12]. Таким чином поступово утвердилась ідея про наявність у держави негативних і позитивних обов'язків щодо особи, яка відштовхується від ідеї втручання у сферу приватної автономії, що є основою розуміння свободи. З огляду на негативні обов'язки держава має утримуватися від вчинення дій, спрямованих на обмеження у здійсненні певних прав. Позитивні обов'язки держави (positive duties, obligation) передбачають активність держави у певних сферах життя, без якої реалізація певного права стає дуже ускладненою чи навіть неможливою. Прикладом таких прав є права на освіту, охорону здоров'я, соціальний захист тощо. Здійснення цих прав залежить від стану відповідної інфраструктури, соціального страхування та економічної могутності держави.

Однак, як стверджує Г. Христова, сьогодні поступово формується «троїста» типологія (англ. – tripartite typology) зобов'язань держави у сфері прав людини, яка стала «хрестоматійною» і ретранслюється у більшості публікацій, котрі стосуються прав людини, у зв'язку з універсальною системою правозахисту. Згідно з цією типологією держава має поважати, захищати та забезпечувати здійснення

прав людини [13, с. 27]. Натомість, якщо аналізувати Хартію основоположних прав Європейського Союзу [14], то відмінна структура обов'язків саме і базується на структурі негативних і позитивних обов'язків держави. Подібна структура викладу прав людини має місце й у Хартії основних прав і свобод Чеської Республіки [15]. Однак класичним сучасним прикладом викладу прав людини є Європейська соціальна хартія (переглянута) [16], в якій у першій частині викладено обсяг певного права, у другій – звід обов'язків держави щодо забезпечення відповідного права, а частина третя визначає щодо якого кола та в якому обсязі гарантуються права з боку держав – членів Ради Європи.

Цілком незалежно від позитивних дій держави як необхідних інструментів із забезпечення економічних, соціальних і культурних прав і тих інструментів, що, зокрема, стосуються недискримінації та рівності, щодо деяких громадянських і політичних прав той факт, що позитивні дії уповноважують це, якщо не цілком очевидний із положень правових актів, то принаймні дуже чітко виводиться з їхнього тексту [17, с. 102].

Із посиланням на Р. Познера проф. С. Шевчук зазначає, що негативні права (наприклад, право власності) потребують належного комплексу державних дій, оскільки без цього вони будуть мати невелике практичне значення. На думку С. Шевчука, такий підхід стає домінуючим у другій половині XX ст., коли позитивні обов'язки держави щодо реалізації позитивних прав стали кореспондувати й негативним правам, перетворюючи їх у позитивні, тобто залежні від позитивних дій держави. Цьому також сприяє і суцільна юридизація суспільного життя та вирішення усіх важливих суспільних питань у межах юридичного процесу. Тобто класична ліберальна ідея про те, що негативним правам кореспондує негативний обов'язок держави не заважати їх реалізації, модифікується позитивним обов'язком держави щодо їх належної реалізації та гарантії [18].

Ще наприкінці XIX ст. відомий представник теорії солідаризму у праві Л. Дюгі обґрунтовував ідею позитивних зобов'язань держави таким чином: «крім того, що держава не може вчинювати певних дій, є дії, які вона повинна вчинити; є позитивні зобов'язання, які покладаються на неї; є закони, які вона повинна видавати... Передусім держава має надати всім безкоштовно мінімум освіти... Держава має видавати закони, які сприяють праці; має забезпечити лікування хворим; засоби для існування особам похилого віку, слабким та невиліковно хворим; і всім – мінімум розумової культури, оскільки це є першою умовою можливості для кожного розвивати свою розумову та моральну діяльність» [19, с. 906–911]. У цих думках послідовно простежується ідея захисту слабшого та вирівнювання правового положення, що слідує із сутності солідаризму.

Зазвичай у найбільш загальному вигляді негативні зобов'язання держави передбачають її обов'язок утримання від порушень прав людини, будь-яких форм неправомірного втручання у їх

реалізацію, тоді як позитивні зобов'язання (англ. – positive obligations, duties) вимагають від національних органів влади вжити прийнятних (розумних) та належних заходів (англ. – reasonable and appropriate measures), спрямованих на забезпечення, захист та сприяння здійсненню прав людини [13, с. 31].

На думку Г. Христової, концепція позитивних обов'язків держави вимагає здійснення певних заходів щодо забезпечення прав людини, які мають відповідати критеріям розумності та прийнятності. Такі засоби можуть бути юридичними, що має місце тоді, коли на державу покладається обов'язок накласти санкції на осіб, які порушують Конвенцію про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р., або встановити юридичні правила для здійснення певного роду діяльності чи регламентації поведінки певних категорій осіб. Однак позитивні зобов'язання держави можуть включати і практичні засоби, оскільки, як зазначив Європейський суд з прав людини, «фактичні перешкоди можуть порушувати Конвенцію так само, як і юридичні завади». Зокрема, йдеться про обов'язок держави вжити всіх практичних засобів для запобігання вбивству чи нанесенню тілесних ушкоджень особам, які перебувають під вартою, запобігти самогубству засуджених. В окремих випадках позитивні обов'язки держави можуть охоплювати ці обидві категорії заходів (юридичні та фактичні), яких має бути вжито для максимального повного гарантування прав людини [20, с. 34–35]. Із цього погляду вельми продуктивною є позиція Верховного суду Канади, який під час визначення обов'язків держави вимагає насамперед поваги гідності людини. Зокрема, Верховний суд Канади у тлумаченні розділу першого Канадської хартії прав та свобод, яка проголошує, що права та свободи гарантуються і можуть бути обмежені тільки в розумних межах згідно з правом, що може бути наочно виправдано у «вільному та демократичному суспільстві», спеціально наголосив, що «цінності і принципи, властиві вільному та демократичному суспільству, зокрема, передбачають гідність людини з моменту її народження, відданість соціальній справедливості та рівності, різноманітність широкого спектра світогляду і віросповідання, повагу до культурної та групової самобутності, віру в соціальні й політичні інститути, через які особи та їхні об'єднання беруть участь у справах суспільства» [21].

Як зазначив Суд у справі «Ассанідзе проти Грузії» [22], Конвенція вимагає від вищих органів влади не лише поважати права і свободи. З метою гарантування користування цими правами і свободами такі органи мають запобігти порушенням прав людини з боку підлеглих їм органів та установ, або вжити ефективних заходів щодо реагування на такі порушення. При цьому центральні органи влади мають обов'язок вимагати від своїх підлеглих дотримання вимог Конвенції і не можуть «сховатися» за своєю неспроможністю це забезпечити. Цей обов'язок також охоплює обов'язок «превентивних дій» із боку держави з метою зазіхання на основоположні права

і свободи з боку приватних осіб, за умови, коли є розумні підстави очікувати його виконання.

На цих засадах, наприклад, ґрунтується позитивний обов'язок соціальної держави забезпечувати соціальний мир та баланс інтересів між працівниками і роботодавцями на засадах соціального партнерства. Зокрема, у сфері трудових відносин існують механізми вирішення колективних трудових спорів, для чого діє Національна служба примирення та посередництва. Мирні взаємовідносини між сторонами трудового спору, засновані на узгодженні різних за характером і спрямованістю соціально-економічних інтересів, можуть забезпечити умови для поліпшення трудових відносин, їх стабілізації з метою досягнення високої продуктивності праці – основи соціального та економічного розвитку підприємства, галузі, території та держави в інтересах людини.

Відповідно до Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)» [23] встановлено механізм вирішення таких спорів. Примирення суб'єктів трудових відносин як соціальне і правове явище, що забезпечує нормальне функціонування соціально-трудова відносин, об'єктивно зумовлене життєвою необхідністю у забезпеченні соціального миру, із чого випливає, що принцип примирення є пріоритетним у колі інших принципів вирішення спору, оскільки дотримання сторонами й учасниками трудового спору вимог, які висуває до їхньої діяльності принцип примирення, створює умови, необхідні для досягнення мети – урегулювання трудового спору. А весь процес вирішення спору має бути підпорядкованим принципу примирення, відповідно до якого здійснюється юрисдикційна діяльність Національної служби примирення та посередництва, обираються певні способи і методи правового впливу на поведінку сторін і учасників процесу вирішення трудового спору [24, с. 88]. За допомогою цього механізму та згідно із принципом правової державності існує можливість забезпечувати вирівнювання можливостей слабших у трудових правовідносинах, у яких таким контрагентом є, як правило, працівники.

Такі заходи спрямовані на досягнення субстантивної (фактичної) рівності, однак вони передбачають можливість установа певних переваг, пільг чи привілеїв для окремих категорій «на шкоду інтересам інших індивідів» [25; 26], що суперечить концепції формальної рівності. Крім того, вони призводять до переваг прав окремих груп (групових прав, англ. group rights) над індивідуальними правами, яким є право на рівне ставлення (англ. rights to equal treatment), а також вимагають «розділити тягар відповідальності» за дискримінацію у минулому та покласти його на «невинуваті сторони», тобто на нинішню генерацію, яка вже може бути позбавлена цих стереотипних уявлень (справа «Fullilove v Klutznick», Верховний Суд США) [27, с. 85–88].

Приблизно такий же стан справ існує із запровадженням заходів із боку держави щодо захисту прав внутрішньо переміщених осіб, які були вимушені покинути своє постійне місце проживання з огляду

на воєнний конфлікт між Україною та російськими військовими підрозділами і незаконними військовими формуваннями, які підтримуються, фінансуються, оснащуються, екіпіруються, навчаються та керуються з боку Російської Федерації в окремих районах Донецької та Луганської областей. Відповідно до міжнародного принципу поваги до прав людини держава несе позитивний обов'язок щодо захисту населення в умовах анексії території, актів зовнішньої агресії чи системної підривної діяльності проти держави з боку незаконних формувань, які утримуються та керуються із-за кордону.

У міжнародному праві такі обов'язки держави характеризують через доктрину «The Responsibility to Protect», або «R2P». У вітчизняній юридичній науці такі обов'язки держави по-різному трактують, зокрема, «відповідальність із захисту» (Л. Пастухова та А. Шуміленко), «відповідальність за захист» (О. Назаренко), «зобов'язання щодо захисту» (Г. Христова) [28]. Більш близькою до змісту, як нам видається, є позиція Г. Христової, оскільки йдеться про здійснення державою позитивних дій щодо забезпечення суверенітету і територіальної цілісності держави, зокрема, її обов'язку щодо захисту населення та ефективного управління територією. Доктрина «R2P» була вперше запропонована у 2001 р. Міжнародною комісією з інтервенції та державного суверенітету (англ. International Commission on Intervention and State Sovereignty ICISS), створеною за ініціативою Канади. До складу цієї Комісії увійшла група видатних фахівців із міжнародного права прав людини на чолі з Г. Евансом та М. Сахнуном. Ця група представила добре відому в міжнародному праві доповідь «Зобов'язання щодо захисту» (англ. «The Responsibility to Protect»), яка пропонує альтернативу так званому «праву на гуманітарну ініціативу», заміщуючи його «обов'язком захищати». У доповіді порушується категорично важливе для сучасного світу питання: коли (якщо це взагалі прийнятно) для держав є припустимим застосовувати примусові, зокрема військові, засоби проти іншої держави з метою захисту людей, які перебувають під серйозною загрозою у цій державі. Комісія запропонувала включити до змісту «зобов'язання щодо захисту» три складові частини: «обов'язок запобігати» (англ. «the responsibility to prevent»), який включає раннє попередження та аналіз ситуації; «обов'язок реагувати» (англ. «the responsibility to react»), зокрема застосування військових заходів та ухвалення рішень про інтервенцію; «обов'язок відновлювати» (англ. «the responsibility to rebuild»), який охоплює так звані «постінтервентні» обов'язки, належне управління під юрисдикцією ООН, а також межі окупації [29, с. 19–46].

У рамках зобов'язання держави щодо захисту вона покликана також забезпечувати захист внутрішньо переміщених осіб (ВПО), вирівнюючи їхні можливості у здійсненні належних їм прав у порівнянні з іншими жителями України. Для того, щоб забезпечити ВПО рівні умови з населенням, яке не було переміщеним, державі необхідно запровадити конкретні і

цілеспрямовані заходи з надання допомоги і захисту, які б відповідали потребам і порушенням, що були результатом переміщення. Цей підхід підтверджується численними нормами міжнародного права прав людини, які визначають позитивні або спеціальні заходи в інтересах вразливих груп населення. Хоча такі заходи призводять до неоднакового ставлення, вони не заборонені як дискримінаційні; радше вони є необхідними відповідно до основного принципу, за яким слід по-різному ставитися до того, що відрізняється, за умови, коли таке ставлення є реакцією на прояви вразливості і триває не довше, ніж це необхідно для вирішення певних проблем [30, с. 16–17].

Висновки. Зазначене вище дає змогу зробити висновки, що особливістю виконання позитивних обов'язків державою є забезпечення вирівнювання можливостей певних категорій осіб відповідно до засад поваги до гідності особи, гарантій рівності, соціальної справедливості. Для цього використовується арсенал соціальної правової держави, яка покликана забезпечити вільний розвиток індивіда у демократичному суспільстві за допомогою адекватних засобів, що становить собою позитивну дискримінацію, спрямовану на захист слабшого з метою забезпечення балансу інтересів у неоднорідному суспільстві та вільного розвитку індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Скрипнюк О.В. Правова держава і становлення системи соціально орієнтованого державного управління / О.В. Скрипнюк // Вісник Академії правових наук України. – 2004. – № 2 (37). – С. 3–12.
2. Сокурено В. Гуманістичний зміст концепції соціальної держави / В. Сокурено // Право України. – 2000. – № 11. – С. 21–23.
3. Ермоленко Д.О. Співвідношення соціальної та правової держави / Д.О. Ермоленко // Підприємництво, господарство і право. – 2001. – № 8. – С. 95–96.
4. Головащенко О.С. Соціальна та правова держави: аналіз співвідношення моделей / О.С. Головащенко // Форум права. – 2010. № 1. – С. 50–55.
5. Волгин Н.А. Социальное государство : [учеб.] / Н.А. Волгин, Н.Н. Гриценко, Ф.И. Шарков. – М. : Дашков и К., 2004. – 416 с.
6. Оніщенко Н.М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи : [монографія] / Н.М. Оніщенко, Н.М. Пархоменко ; [відп. ред. Ю.С. Шемшученко]. – К. : Юрид. думка, 2011. – 176 с.
7. Барабаш Ю. Дихотомія правової, демократичної та соціальної державності – тонка грань українського конституціоналізму / Ю. Барабаш // Право України. – 2010. – № 7. – С. 24–31.
8. Стеценко С.Г. Основоволожні принципи соціальної держави / С.Г. Стеценко // Альманах права. – 2012. – Вип. 3. С. 68–71.
9. Козловски П. Социальное рыночное хозяйство: социальное уравнивание капитализма и всеобщность экономического порядка (о концепции Альфреда Мюллера-Армака) / П. Козловски // Социальное рыночное хозяйство: теория и этика экономического порядка в России и Германии / пер. с нем. В.С.Автономова. – СПб. : Эконом. школа, 1999. – С. 63–85.
10. Хома Н. Соціальна держава третього тисячоліття: модернізована модель / Н. Хома // Наукові записки Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. – Вип. 3 (71). – С. 205–215.
11. Берлін І. Два концепти свободи // Лібералізм: антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2002. – С. 531–567.
12. Virginia State Board of Education v. Barnette, 319 US 624 (1943).
13. Христова Г. Конструкція зобов'язань держави у сфері прав людини: порівняльний аналіз міжнародних та європейських підходів / Г. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. № 4 (79). – С. 25–36.
14. Хартія основоположних прав Європейського Союзу від 7 грудня 2000 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_524.
15. Хартія основних прав і свобод Чеської Республіки від 16 грудня 1992 р. в редакції Закону 162/1998 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.czechlegislation.com/ru/2-1993-sb>.
16. Європейська соціальна хартія (переглянута) від 3 травня 1996 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_062.
17. Borelli S. Positive Obligations of States and the Protection of Human Rights / S. Borelli // Interights Bulletin. – 2006. – Vol. 15. – № 3. – С. 101–104.
18. Шевчук С.В. Концепція позитивних обов'язків держави у практиці Європейського суду з прав людини / С.В. Шевчук // Право України. – 2010. – № 2. – С. 55–64.
19. Дюги Л. Конституционное право. Общая теория государства : [репр. воспроизведение изд. 1908 г.] / Л. Дюги. – Одесса : Юрид. лит-ра, 2005.
20. Христова Г. Позитивні зобов'язання держави у сфері прав людини як новий напрям дослідження у вітчизняній теоретичній юриспруденції / Г. Христова // Вісник Академії правових наук України. – 2012. № 2 (69). – С. 30–41.
21. R. v. Oakes (1986) 26 DLR (4th) 200, 225.
22. Assanidze v Georgia [GC], App. No. 71503/01, 8 April 2004.
23. Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів) : Закон України № 137/98-ВР від 03.03.1998 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1998. – № 34. – Ст. 227.
24. Рішняк М. Принципи права у діяльності Національної служби примирення і посередництва / М. Рішняк // Вісник Національної академії правових наук України. – 2015. № 2 (81). – С. 82–91.
25. Погребняк С.П. Основоволожні принципи права : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : спец. 12.00.01 / С.П. Погребняк ; Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2009. – 36 с.
26. Іллінська С. Толерантність і зміцнення етноцентричного свідомості / С. Іллінська // Поліс. – 2003. – № 6. – С. 163–170.
27. Non-Discrimination in International Law. A Handbook for Practitioners // Interights. The international centre for the Legal Protection of Human rights. – London, 2011. – 260 с.
28. Христова Г.О. Доктрина «K2P»: зобов'язання держави та міжнародної спільноти щодо захисту прав людини / Г.О. Христова // Вісник Національної академії правових наук України. – 2014. – № 2. – С. 42–52.
29. The Responsibility to Protect: Report of the International Commission on Intervention and State Sovereignty. – Ottawa : International Development Research Centre, 2001. – 91 p.
30. Захист внутрішньо переміщених осіб: керівництво для законодавців та високопосадовців. – К., 2010.